

ILYÉS SÁNDOR

KOLOZSVÁRI MUNKÁSKLUBOK VIZSGÁLATA

avagy az ipari munkásság és a néprajzkutatás

Néprajzos diák koromban figyeltem fel arra, hogy az idősebb kolozsváriak beszédében elhangzik néha pár olyan fogalom, mint a *bőrösök*, *vasasok*, *fások*, melyek számomra ismeretlen tartalmakat fedtek le. Vagy néha a kolozsvári rádió magyar adásában is bement a ismerős női hang, hogy adott nap adott órájában a nyugdíjasok a fásoknál találkoznak. Ha emlékezetem nem csal, a pontos címet nem emlegette, csak úgy általánosan a Karolina térhez kapcsolta a fásokat. Nyilvánvaló volt, hogy bár nekem nem, de másoknak konkrét jelentéssel telítődnek az említett fogalmak. Egyre inkább érdekelni kezdett a dolog, mert a családi elbeszéléshagyományban is helye volt ezeknek, mint kiderült, szüleim is egy ilyen helyszínen ismerkedtek össze. És azért is, mert a klasszikus, tradicionálisabb néprajzi témák felől egyre inkább a városra tevődött át személyes szakmai érdeklődésem hangsúlya. Pedig a diáklétnek sajátossága volt a gyors szülői kultúra felé való fordulás, az abból való merítés, hiszen az első terepmunkák – ezeket még nehezen lehetett kutatásoknak nevezni –, vizsgálódások és dolgozatok általában nagyszülőkkel, szülőkkel, rokonokkal való beszélgetések eredményeként születtek meg, amikor is érvényesítve az összekötni az élvezetesebb hasznossal elvet a diák hazautazott rokonokat látogatni, mivel dolgozatot kellett írnia. Ha eléggé élelmes volt az illető, akkor a teljes alapképzést és akár a végső dolgozatot is kihúzta és megúszta pár rokonlátogatással. Ezek szerint én a későn érő néprajzos típusa voltam, aki négy év tévelygés után talált vissza a szülői, ez alkalommal városi és munkáskultúrába.

Az ipari munkásság – a maga fragmentáltságával és sokszínűségével – része ennek a kultúrának. A néprajz pedig bevonul a városba, és az elmúlt rendszer munkáskultúráját, valamint a jelen változatos fogyasztói kultúráit is kutatásának tárgyává teszi.

Nem igazán szokványos dolog a város- és munkáskutatásokat összekötni a néprajzzal, és maga a munkásság kutatása is bizonyára anakronisztikusnak tűnhet, hiszen a munkásságot mint olyat az 1989 előtti világhoz szoktuk kapcsolni, annak részeként felfogni. Pedig ez nem teljesen így van, mivel a munkásság fogalma, a munkásság mint kategória nem egy lerögzült, örök társadalmi osztályt jelent, hanem időben változik, több kisebb, különböző, egymással és másokkal komplex viszonyban levő csoportból tevődik össze. Való igaz, ma már nem találjuk meg a nagyiparnak az 1989 előtti arcát, de ma is bőven akad olyan, aki kalapáccsal, csavarhúzóval, pemzlivel keresi meg a mindennapi betevő falatot, akad, aki buszt vezet, akad, aki futószalag mellett mobiltelefonokat szerel össze, és a sor még sokáig folytatható. Az is igaz, hogy őket szakembereknek illik nevezni, és nem egyszerű munkásoknak. Akik tizennégy órát robotolnak a számítógépnél ülve légkondicionált üvegépületekben, tökéletes tisztaságú mosdót, tökéletesen felszerelt konyhát használnak, céges ajándékként Ausztriában síznek évente egyszer, bizonyára megsértődnének, ha munkásoknak neveznénk őket, pedig bérből élnek, szalagmunkát végeznek, hasonló konzumvágyakat kergetnek, és hasonló kulturális normáknak igyekeznek megfelelni.

Szóval mit is kezdhet a néprajzos egy ilyen rendhagyó témával, a történelem során változó munkássággal? De mit kezdhet a munkásság éltető közegével, a várossal? Nagyon sokáig, talán túl sokáig a néprajzos terepe és szakterülete kizárólag a falu és a paraszti, rurális társadalom volt. A hagyományos népi kultúra, a hagyományos falusi társadalom volt az érdekes, ami a szakmai kialakulás kezdetén, a 19. században érthető is volt, hiszen a néprajz mint nemzeti tudomány a nemzeti gyökereket és hagyományokat falun lokalizálta. Viszont a helyzet a 20. században se nagyon változott, és a város csak olyankor volt érdekes, amikor a falura valamilyen hatást gyakorolt, és persze a faluval való ellentétként értelmeződött. Azokban a ritka esetekben, amikor mégis a kutatások helyszíne volt, a kutatók számára a magyar várost a mezőváros jelentette, mely a rurális életvilággal sok hasonlóságot mutatott, avagy életvilága éppenséggel rurálisnak volt mondható, és így a nemzeti specifikumok hordozója lehetett.¹ Ha Kolozsvárról van szó, akkor is inkább a faluról bekerült csoportok (például a cselédek) kerültek az érdeklődés középpontjába, vagy a külvárosi falusias életvitelű lakosság (hóstatíaiak), a régi cigánytelepek, a zsidó kereskedők vagy Kolozsmonostor románsága.² Mintha az „eredeti” állapotok rekonstrukciója lenne a cél, mielőtt még az iparosítás „megbontotta” volna a városstruktúrát. Az elmúlt két évtizedben születtek komoly kutatások, melyek az antropológiai szemléletet is hasznosították a néprajzi kutatásokon belül, ugyanakkor rendhagyóbb témákat is felvállaltak. Az eredmények nagy része már 2004-ben publikálásra került az *Artes Populares* 19. kötetében és a *Néprajzi Látóhatár* az évi számaiban, de pár ígéretes kötet is napvilágot látott.³

A munkásság kutatása is jó ideig a történészek foglalatossága volt, akik a diszciplínájuk klasszikus értelmezése szerint egy társadalmi osztály kialakulásának, fejlődésének, mozgalmainak és szerveződésének történeti leírását adták meg. A néprajzosok tudatosan nem igazán foglalkoztak a munkássággal, mégis néhány korai tematikus vagy területi monográfia (Részó Ensel Sándor szokásgyűjteménye, Orbán Balázs monográfiája, Jankó János torockói munkája) tartalmaz leírásokat bányászokkal, vasművesekkel, városi munkásokkal kapcsolatosan.⁴ A kommunista rendszer idején viszont kötelező volt a munkásság kutatása, ezelől a néprajzosok sem térhettek ki, és ennek megfelelően főként a munkásfolklor kutatása indult meg és ért el számottevő eredményeket.⁵ A rendszerváltás utáni néprajzi kutatásokat mindenekelőtt Paládi-Kovács Attila hiánypótló szintézisei fémjelzik,⁶ mellette pedig ismét történészek, társadalomtörténészek azok, akik foglalkoztak e témával.

Mind a hiányos néprajzi kutatás, mind a rokon tudományok törekvései azt jelzik, hogy nem beszélhetünk sem egységes munkásságról, sem egységes megközelítésmódról. Az ipari munkásság előzményeit a háziiparban és a kézművességben, a céhes életben kell keresnünk, a 19. század bányászai, vasművesei, kőfaragói, kubikosai pedig az első képviselőik, az előképeik voltak, amolyan átmeneti réteget képezve a falusi és városi, a paraszti és az iparmunkási életmód között. A kőfaragók, kőtörők társadalmi származását, kulturális hátterét a falusi társadalom jelentette, ahonét rendszeresen kimozdulva vándoroltak oda, ahol éppen munka akadt.⁷ Ugyanez figyelhető meg a kubikosoknál is, akik akár több száz kilométert is vándoroltak a munka miatt, de szervezkedésük, társas életük, szokásaik ismét a falusi társadalom jegyeit mutatják, amolyan munkások és parasztok egy személyben.⁸ A vasúti alkalmazottak ugyancsak egy köztes réteget képviseltek, akik parasztként és vasúti munkásokként is megnyilvánultak, életmódjuk, kultúrájuk pedig félúton helyezkedett el a falusi és a városi létforma között, hol egyik, hol másik volt hangsúlyosabb, attól függően, hogy falun maradtak, városra költöztek, vagy az ingázást választották.⁹ Ha a torockói vasművességet vesszük szemügyre, akkor ott sem egyszerű a helyzet, hiszen a helybeliek identitásának fontos eleme volt az, hogy vasművességgel foglalkoznak, szerszámaikon és állataikon kívül más gazdaságuk nem volt, viszont az ünnepi cifra öltözködést, a helyi szokások nagy részét megtartották. Akár az ipari munkássághoz is sorolhatnánk őket, mert ők is bérből éltek, vasmunkát végeztek, viszont életmódjukban, mentalitásukban, társadalmi és kulturális környezetük által a falusi életvilághoz tartoztak.¹⁰

A nagyipari munkásság ugyan a 19. században jelent meg, de hangsúlyosabb jelenléte a 20. században figyelhető meg, főleg annak a második felében, amikor a városokban – Kolozsvárt is beleértve – a foglalkoztatott lakosság döntő többségét teszi ki. A statisztikák, a számok ezt mondják, de ha nem a számokat nézzük, hanem a különböző diskurzusokat, a sajtótermékeket, a korabeli propagandanyagokat, akkor úgy tűnik, mintha más társadalmi réteg vagy csoport nem is létezett volna. Mintha az élet összes területe és vetülete a munkás–paraszt összefogás jegyében zajlott volna, átítatva a megfelelő baloldali ideológiákkal, tanításokkal.

Adott tehát néhány nem éppen könnyedén körülhatárolható kutatási terület meg néhány nem éppen egyértelmű terminus. A néprajzos ilyenkor vagy más, világosan megfogható kutatási téma után néz, vagy megpróbál makacskodni, és valami értelmeset kihozni az egészből. Jelen esetben az történt, hogy kötöttem az ebet a karóhoz, vagyis mindenképpen tudni akartam, mi volt ez a munkásklubjelenség, amely – mint kiderült – főképpen az 1950-es és 1960-as években nyilvánult meg. Azt gondoltam, egyszerűsíteni fogok a dolgokon, csakis ezt a jelenséget járom körül, és nem bocsátkozom a teljes ipari munkásság vizsgálatába. Az időhatárok is egyszerűbbé tették a dolgot, legalábbis első pillantásra úgy tűnt. El is kezdődött az interjúk készítése, a terepmunka első mozzanata. De ezzel párhuzamosan más szálakon is elindul a kutató, hiszen sajnálatos módon a néprajzos nem elégszik meg a jelenségek egyszerű leírásával, hanem történetiségében is látni és láttatni kívánja azokat, valamint a társadalmi és kulturális kontextusukat is fel kívánja vázolni, hogy érthető és releváns eredményeket tudjon felmutatni. Sajnos nem zavarják sem a különböző tudományok, sem a különböző iskolák, felfogások határvonalai, presztízse, avagy kiváltságossága, ennek megfelelően mindenféle forrásokat fedez fel magának, és ezeket mindenféle módszerrel és elmélettel próbálja feldolgozni. Régi újságokat lapozgat, történeti és szépirodalmi műveket böngészget, levéltárakban, archívumokban kíváncsiskodik, és természetesen továbbra is készíti az interjúkat azokkal, akik megélték az általa kutatott jelenséget, és még életben vannak. Az adatok feldolgozásához és értelmezéséhez viszont szüksége van módszertani és elméleti fogódzókra is.

Jelen esetben is ez történt, a leegyszerűsítésnek nem lett túl jó vége, inkább a kutatási horizont szélesedését, az értelmezés elmélyülését eredményezte. Nyilvánvaló volt, hogy az 1950–1960-as évek érdekelnek, de az ipari munkásság kialakulásának hátterét is ismerni akartam, ezért a történeti vonal felvázolása komoly utánajárást igényelt, hiszen az előzmények a középkori céhes életig vezethetők vissza. A történeti források használata kritikai hozzáállást írt elő, a különböző diskurzusok azonosítása, ezek konfrontálása segített valamelyest mozogni egy olyan területen, ami nem sajátunk, ezért gyakran elbizonytalanodunk. A saját vizeinken evezve a biografikus szövegek, az élettörténetek gyűjtésével próbáltam minél jobban felvázolni, bemutatni a munkásklubok jelenségét, de nyilvánvaló volt, hogy más forrásokra is szükség van ennek megértéséhez és értelmezéséhez. A biografikus szövegek az egyének személyes viszonyulásait mutatták meg, a klubok használatának, megélésének kulturális gyakorlatát, amit kiegészítettek a szépirodalmi művek, főként Nagy István, Kovács István, Veress Pál, Bálint Tibor, Herédi Gusztáv munkáinak – és kisebb mértékben a sajtótudósítások – ábrázolásai. A történeti munkák, a korabeli sajtóanyagok, valamint a rengeteg propagandaanyag, ideológiai útmutató pedig azt a hivatalos szerepet mutatta meg, amit a hatalom szánt ezeknek a kluboknak. A két diskurzus közötti diszkrepancia nem újdonság a kommunizmus korának jelenségeivel kapcsolatosan, a kettősség, a hivatalos diskurzus és a valós mindennapi kulturális gyakorlat közötti különbség, sokszor ellentét a legtöbb területen megnyilvánult.

A biografikus szövegekből nyilvánvalóvá vált, hogy a klubok a táncalkalmak miatt, a szórakozás miatt voltak kiemelt fontosságúak a fiatalok életében, és az elnevezések is – tehát a fások, bőrsők, vasasok és a Viktória Klub – számukra inkább a táncalkalmakat, az ott összegyűlő csoportot, a fiatalság megélését jelentették, mintsem magát a szakszervezeti klubhelyiséget, székházat, művelődési otthont. A megszokott mindennapi életmódból való kilépés lehetősége volt ez, mivel a fiatalok szívesen kiöltözve, kulturáltan viselkedve jártak oda szórakozni hétfégi esteiken. Emellett a sztereotíp megfogalmazás mellett előjönnek viszont a fiatalság megélésének egyéb aspektusai is, amelyek a klubok világát szubkulturális jelenségekként világítják meg, ahol szubkulturális értékek nyilvánulnak meg. Az alkoholfogyasztás, a fizikai erő, a nőkhöz való viszonyulás és egy tipikus munkásemberi szakértelem, talpraesettség képviselték azokat az értékeket, amelyek körvonalazódtak a személyes élménybeszámolóknak során. Nemcsak azért volt szükséges bevezetni a szubkultúra elméletét a kutatás menetébe, mert a hivatalos előírásoktól, a hivatalos kultúrától eltérő kulturális gyakorlatok voltak életben, hanem mert egyrészt maga a munkáskultúra is szubkulturálként létezett egyéb kultúrák mellett, másrészt önmaga is több szubkulturából tevődött össze. A szubkulturának egy tágabb értelmezését használtam fel, amely nemcsak az ifjúsági csoportosulásokra érvényes, és inkább a csoportkultúra terminust részesítettem előnyben. Ebben az értelemben a szubkultúra nem a hivatalos kultúra „alatt” elhelyezkedő megbélyegzett, önálló csoportkultúra, hanem a kulturális tartalmak egy adott időben való sajátos koncentrációja, amely más tartalmakkal, más csoportokkal, más kultúrákkal szerves viszonyban van, állandó interakcióban, együttesen működtetve a lokális és a tágabb társadalmat.¹¹ Az egyén, aki benne él, nemcsak egyetlen csoportkultúrának lehet a részese, nemcsak egyetlen érték- és normarendszert mondhat a magáénak, hanem a kulturális és társadalmi viszonyok komplexitásában fogalmazza meg társadalmi szerepeit és önnön identitását.

És akkor nyilván az eddigiekhez hozzákapcsolódik maga az identitás kérdésköre, a maga szó szerint parttalan szakirodalmával,¹² rengeteg elméleti iskolájával, az értelmezések sokaságával. Még nehezebbé válik a néprajzos dolga, de ha meg akarja érteni, ha meg akarja ragadni ezeket a csoportkultúrákat, akkor nem térhet ki az újabb problematika elől. Mást nemigen tehet, mint saját kutatásának megfelelően

szelektál és gyúrja át a fontosabb megállapításokat, ugyanakkor saját véleményét formál, saját „használati utasítást” gyárt hozzá. Jelen esetben az identitás egy alapvető kulturális attitűd, amely különböző helyzetekben különböző tartalmakat konkretizál, de maga a társadalmi dinamika ugyanúgy funkcionál. Egyetemessége és sajátossága bármikor és bárhol megragadható, az egyéni szint megnyilvánulásai ugyanúgy a saját jelenségéhez tartoznak, mint a különböző csoportosulások, szerveződések, szimbolikus közösségek felvállalása. Az attitűd mint társadalmi motorika érzelmi telítettség által válik az egyén megélhető tapasztalatává, magának az érzelmi kötődésnek legtöbb esetben döntő hatása van az identitás szimbolikus dimenziójában megnyilvánuló formák, típusok, szerepek kiválasztásában és több-kevesebb ideig való rögzítésében. Sem a csoportkultúrák, sem a városi lét sokrétűsége nem értelmezhető az identitás mint kultúrában gyökerező társadalmi praxis számbavétele nélkül.

Ismét a város mint helyszín és mint kulturális-társadalmi tér fontosságát kell kihangsúlyoznom, amelyet sokáig elhanyagolt a néprajz, ezért is rokon társadalomtudományok eredményeire kellett támaszkodnom. Itt csupán két alapkategóriát neveznék meg, az Ulf Hannerz által használt urban swirl (városi kavardás, örvénylés) fogalmát, amely a város sokféleségét, komplexitását próbálja megragadni,¹³ valamint a Niedermüller Péter által jelzett heterogenitást mint a városi lét alaptapasztalatát.¹⁴ A városi lét viszonyhálókból, állandó interakciókból áll, melyeknek kulturális és társadalmi meghatározottságai vannak. A kulcsfogalom a *heterogén tapasztalat*, amely a városi lét mindennapi praxisát jelenti, a legtermészetesebbnek tűnő gesztusoktól az életstratégiák döntő lépéseként érzékelt interakciók megéléséig. A város állandó adaptáció, különböző csoportokhoz való tartozás sorozata, ahol a privát és a nyilvános szférának külön területei vannak, de különböző fokozatai is, amelyek állandó kölcsönhatásban lévén egymással alakítják ki a térhasználat szabályait és lehetőségeit. A sokféle csoport, kulturális forma a sokszínűség mellett az átjárást is lehetővé teszi, az identifikáció pedig biztosítja a beilleszkedés többé vagy kevésbé ritualizált lépését.

Amint a fentiekből is kiderült, nem ismerek pontos receptet a városi ipari munkásság kutatásához. Inkább azt próbáltam felvázolni, hogyan jártam (meg) saját kutatásommal, hogyan alakult ki annak menete, milyen tanulságokkal járt. Kezdetben a néprajzkutató a munkásságnak csak egy részét kutatja, habár a háttéranyag összegyűjtése, a szakirodalom fokozatos bővítése azzal jár, hogy a teljes ipari munkásságról kezd egyfajta ismerős kép kialakulni. Jól van ez így, mert egyrészt maga a munkásság is kisebb, időben változó csoportosulásokból áll, másrészt minden kisebb rész a teljes munkásság kontextusában nyeri el értelmét. Összegyűjti a legkülönbözőbb forrásokat, majd az őt érdeklő csoportokat leírja, értelmezi, és pedig szubkultúrákként, csoportkultúrákként. Továbbgördítve az értelmezést, a csoportokat és kulturális megnyilvánulásait az identitás megjelenítéseként értelmezi. Végül pedig elhelyezi őket a város terében, és annak szerves részeként tekintve őket zárja össze az értelmezések láncolatát. Ha elégséges kutatás gyűl össze a kisebb csoportokkal vagy egyes aspektusokkal kapcsolatosan, valószínűleg lehetőség adódik szintézisek készítésére is. A nehézség a munkásság időben változó kategóriájából adódik, de ugyanakkor ez jelenti az izgalmas részét is. Még egyazon korszak munkásai is számos rész-kultúrát, számos csoportot képviselnek, ami a mindennapok szintjén szimbolikus elhatárolódásokat szül, de konkrét attitűdöket is mozgásba hoz, legyen az olyan triviális apróság, mint amikor egy bőrös azon dühöng, hogy éppen a fásoktól kapott ki a focicsapata, és miért éppen a fásoktól, vagy a Bulgária-telepi ifjú az Iriszre kísér haza egy lányt, de ezt a területsértést a hazai pályán levő fiatalok nem nézik el verekedés nélkül.

De végül is mit kutat a néprajz? A népi kultúrát. És maga a népi kultúra is állandó változásban van, sosem ugyanaz. Rögzíteni lehet jelenségeit, ki lehet merevíteni azokat különféle monográfiákban és kanonizált gyűjteményekben, de nem kellene kiszakítani saját kontextusukból és funkcionalitásukból. A változás nem más, mint maga a kultúra. Az ipari munkásság – a maga fragmentáltságával és sokszínűségével – része ennek a kultúrának. A néprajz pedig bevonul a városba, és az elmúlt rendszer munkáskultúráját, valamint a jelen változatos fogyasztói kultúráit is kutatásának tárgyává teszi. A ráaggatott szalmakalap–pálinka–néptánc sztereotípiáin túllépve teszi azt, amit tennie kell: felvállalja a mindenkori népi kultúra emberközeli vizsgálatát.

■ JEGYZETEK

1. Lásd Erdei 1939, Erdei 1997, Kocsis 1995, Szilágyi 1995.
2. Lásd Kós 1958, Kós 1996.
3. Lásd Bokor 2013, Ilyés 2013, Jakab 2012.
4. Paládi-Kovács 2007. 7.
5. Nagy 1987, Nagy 1988.
6. Paládi-Kovács 2000, Paládi-Kovács 2007.
7. Lásd Hála 1987, Hála 1995.
8. Katona 1957. 29.
9. Lásd Bali-Máté 2008.
10. Lásd Kós 1972.
11. A szubkultúra elméletéről csak néhány irányadó munka: Gelder–Thornton 1997, Klaniczay 2004, Jakab–Keszeg 2007, Muggleton 2000, Muggleton–Weinzierl 2004, Szapu 2002, Szerdahelyi 1992.
12. A legtöbb fogódzó a következő művek jelentették: Assmann 1999, Bodó 2004, László 1999, Pataki 2001, Pataki 2004, Sárkány 2000.
13. Hannerz 1992. 197–216.
14. Niedermüller 1995. 563.

■ IRODALOM

- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999.
- Bali János – Máté György (szerk.): *Talpfák. Néprajzi írások a vasútról*. ELTE BTK Néprajzi Intézete, Bp., 2008.
- Bodó Barna: *Az identitás egyetemessége*. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2004.
- Bokor Zsuzsa: *Téttörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2013.
- Erdei Ferenc: *Magyar város*. Athenaeum, Bp., 1939.
- Erdei Ferenc: *Város és vidéke*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.
- Gelder, Ken – Thornton, Sarah (eds.): *The Subcultures Reader*. Routledge, London–New York, 1997.
- Hála József: *A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században*. (Dissertationes Ethnographicae, 6.) ELTE Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke, Bp., 1987.
- Hála József: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok*. (Életmód és tradíció, 7.) MTA Néprajzi Kutatóintézet, Bp., 1995.
- Hannerz, Ulf: *The Urban Swirl*. In: *Uő: Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*. Columbia University Press, New York, 1992. 173–216.
- Ilyés Sándor: *Kolozsvári munkásklubok az 1950–1960-as években*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2013.
- Jakab Albert Zsolt: *Emlékköltés és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2012.
- Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos (szerk.): *Csoportok és kultúrák. Tanulmányok szubkultúrákról*. (Kriza Könyvek, 29.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2007.
- Katona Imre: *A magyar kubikosok élete*. Hazafias Népfőnt, Bp., 1957.
- Klaniczay Gábor: *Gondolatok a népi kultúra, a szubkultúra és az ellenkultúra viszonyáról*. In: *Uő: Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Noran Kiadó, Bp., 2004. 17–24.
- Kocsis Gyula (szerk.): *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás*. (Ceglédi Füzetek, 30.) Kossuth Múzeum, Cegléd, 1995.
- Kós Károly: *Városnéprajzi kutatások Kolozsváron*. Igazság 1958. okt. 19.
- Kós Károly: *Torockói vasművesség*. In: *Uő: Népelet és néphagyomány*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972. 52–80.
- Kós Károly: *Városnéprajzi mozaik Kolozsvárról*. Néprajzi Látóhatár V. (1996) 1–2. sz. 22–59.
- László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosh, Bp., 1999.
- Muggleton, David: *Inside Subculture. The Postmodern Meaning of Style*. Berg, Oxford–New York, 2000.
- Muggleton, David – Weinzierl, Rupert (eds.): *The Post-subcultures Reader*. Berg, Oxford–New York, 2004.
- Nagy Dezső: *Magyar munkáskultúról*. Gondolat Kiadó, Bp., 1987.

- Nagy Dezső: *Munkásfolklor*. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz*. V. Népköltészet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988, 749–772.
- Niedermüller Péter: *A város és a városi kultúra: antropológiai megközelítés*. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk.” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, Bp., 1995. 555–565.
- Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság*. In: Uő (főszerk.): *Magyar Néprajz*. VIII Társadalom. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. 239–308.
- Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007.
- Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Bp., 2001.
- Pataki Ferenc: *Érzelem és identitás*. (Szöveg és lélek, 7.) Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2004.
- Sárkány Mihály: *Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálintropológiában*. In: Uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. (Kultúrák Keresztútján) L'Harmattan, Bp., 2000, 101–114.
- Szapu Magda: *A zúrkorszak gyermekei. Mai ifjúsági csoportkultúrák*. Századvég Kiadó, Bp., 2002.
- Szerdahelyi István: *Szubkultúra*. In: Uő (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon*. XIV Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 805–807.
- Szilágyi Miklós: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek*. (Folklor és Etnográfia, 87.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajz Tanszéke, Debrecen, 1995.

